

Pomfyová, Bibiana

Stredoveká sakrálna architektúra v regióne Gemer a Malohont

Archaeologia historica. 2009, vol. 34, iss. [1], pp. 745-762

ISBN 978-80-7275-079-5

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140839>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Stredoveká sakrálna architektúra v regióne Gemer a Malohont

BIBIANA POMFYOVÁ

Abstrakt: Stredoveká architektúra v regióne Gemer a Malohont predstavuje v mnohých ohľadoch nepreskúmanú oblasť, ktorá zostáva v tieni záujmu o nástenné maľby gemersko-malohontských kostolov. Autorka príspevku sumarizuje doterajšie poznatky k stavebným dejinám regiónu, ale i polemizuje s niektorými vžitými interpretáciami. Venuje sa otázke počiatkov stavebnej produkcie, regionálnych stavebných centier, typu jednolodových kostolov s rovno uzavretým presbytériom a vzťahu architektúry a nástenných maľieb.

Kľúčové slová: Gemer – Malohont – stredovek – sakrálna architektúra – gotika – romanika – kostol.

Mediaeval Sacred Architecture in the Gemer and Malohont Regions

Abstract: Mediaeval architecture in the Gemer and Malohont regions is, in many respects, an area that remains to be explored, overshadowed by interest in the wall paintings in Gemer and Malohont churches. This contribution sums up the existing knowledge on the building history of the region and challenges some established interpretations. It covers the origins of building in the area, regional construction centres, single-nave churches with a straight-end presbytery and the relationship between architecture and wall paintings.

Key words: Gemer – Malohont – Middle Ages – sacred architecture – Gothic – Romanesque period – church.

Región Gemer, nachádzajúci sa na južnom Slovensku a čiastočne zasahujúci i na územie Maďarska, bol až do začiatku 19. storočia územnosprávne rozdelený na dve časti – Gemer a Malohont. Išlo pritom o oblasti úzko previazané historickým aj socioekonomickým vývojom, čo sa v konečnom dôsledku prejavilo ich spojením do jednej stolice (Sokolovský 1997, 126–129; 2008). Taktiež z umeleckohistorického hľadiska možno hovoriť o jednom regióne, ktorý sa dá pomerne dobre definovať po prvý krát v súvislosti so stredovekou výtvarnou kultúrou, najmä nástennými maľbami (Togner 1989; Prokopp 2002; Pomfyová 2008). V ich tieni zostáva oblasť architektonického prejavu. Zachované stredoveké stavby na prvý pohľad neponúkajú taký atraktívny materiál ako ich maliarska výzdoba, alebo aký ponúka napr. stredoveká architektúra susedného Spiša (Pomfyová 2001; 2003). Pri hlbšom skúmaní sa ale ukazuje, že i architektúra historického Gemera a Malohontu otvára množstvo zaujímavých otázok, či už ide o stavebný vývoj jednotlivých objektov, alebo o otázky metodického charakteru, ktoré prekračujú regionálny rámec.

Vo všeobecnosti panuje pomerne skeptický názor, že rozvoj stavebnej kultúry nastal v tejto oblasti až v 13. storočí, a podľa niektorých interpretácií aj to len v podobe prológu pred nástupom hlavného stavebného prúdu v prvej polovici 14. storočia (Togner 1989, 53, 55). Základom uvedeného názoru sú kolonizačné teórie, ktoré nielen na Gemer, ale tiež v iných odľahlejších hornatých regiónoch stredovekého Uhorska (Spiš, Šariš, Turiec, Liptov) spájajú civilizačný a v jeho rámci aj stavebný rozmach s obnovou krajiny a doosídľovacími procesmi (tzv. kolonizáciou) po vpáde Tatárov v rokoch 1241–1242 (Mencl 1937, 166–182; Kahoun 1970, 46–47; Kahoun 1979, 636). Kolonizácia zintenzívnená po tatárskom vpáde nepochybne poskytla nové významné impulzy. Na Gemer boli jej hlavným lákadlom nerastné suroviny a banská ťažba. Príchod kolonistov, pochádzajúcich prevažne z nemeckých oblastí tu, podobne ako inde, prebiehal ruka v ruke s ďalšími zásadnými hospodársko-spoločenskými zmenami, ktoré sa prejavovali na jednej strane rozpadom kráľovského patrimonía, na druhej strane silnejúcou pozíciou šľachty (napr. donácia Bebekovcom v roku 1243; CDS I II, 85 č. 130) a zárodkov mestských komunit (Rimavská Sobota, Rimavská Baňa, Rožňava, Plešivec, Štítnik a i.). V konečnom dôsledku to viedlo aj k rozšíreniu vrstvy objednávateľov stavebnej a umeleckej produkcie. Tatársky vpád – či už máme na mysli jeho ničivé dôsledky alebo procesy, ktoré po ňom nasledovali – tak skutočne znamenal istý historický medzník.

V interpretáciách (prinajmenšom) architektonického vývoja sa však argument tatárskeho vpádu zmenil do určitej miery na zjednodušujúcu floskulu. Dobrý príklad ponúka Spiš, kde je na základe výskumov z posledných desaťročí zrejme, že útok tatárskej hordy tu napriek predpokladaným škodám neznamenal ani začiatok rozvoja stavebnej kultúry v nasledujúcich rokoch, ani zánik všetkého, čo bolo dovedy vybudované (Pomfyová 2003, 177–179). V prípade Gemera a Malohontu mohli byť dôsledky o niečo dramatickejšie, keďže práve tadiaľto viedla úniková cesta prenasledovaného kráľa Bela IV. po porážke pri rieke Slaná 11. apríla 1241 (Sokolovský 1997, 84). O skutočných dopadoch však nevieme nič určité. Intenzívnejšie stavebno-historické a archeologické výskumy by mohli v budúcnosti viesť k podobným záverom ako na Spiši. Napokon už aj tie najnovšie výskumy (románske jadrá kostolov v Brzotíne; Tajkov 2007; v Silici; Kušnierová–Tökölly 2000) naznačujú potrebu revidovať súčasný obraz gemersko-malohontskej stredovekej architektúry.

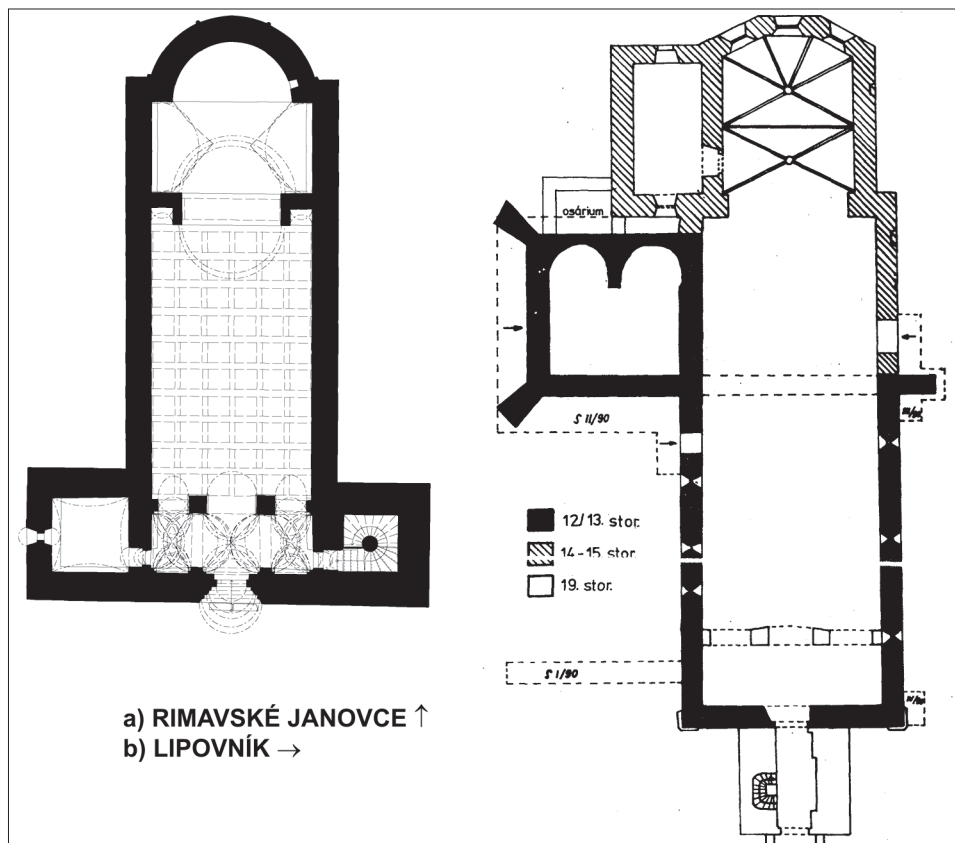
Historický kontext pred 13. storočím poznáme s ohľadom na absenciu písomných prameňov len v hrubých obrysoch: južné oblasti regiónu boli kontinuálne osídlené minimálne od 9. storočia a od prvopočiatku integrované do Uhorského kráľovstva. Počiatky gemerského archidiakonátu kladú historici najneskôr na prelom 11. a 12. storočia (Fügedi 1959, 382), i keď prvého po mene známeho archidiakona (*Alexander Gumnvriensis Archidiaconus*) poznáme až z roku 1218 (Trochta 1968–1969, 3). Rovnako starobylý bol aj hontiansky archiakonát, pod ktorého cirkevnú jurisdikciu patril Malohont. To ale znamená, že už v uvedenej dobe musíme počítať so zárodkami farskej siete (dohľad nad farnosťami bol prvoradou úlohou archidiakonátov; Fügedi 1959, 368) a súvisiacou stavebnou činnosťou. Skutočne nevieme, aká hustá mohla byť pred 13. storočím sieť kostolov, kam až na sever tohto hornatého a len postupne osídľovaného regiónu siahala. Nemáme predstavu ani o podobe stavebnej činnosti, pretože najstaršie zachované sakrálné stavby pochádzajú až z prelomu 12. a 13. storočia. Je ale potrebné mať na zreteli, že zlomkovito zachovaný fond pamiatok veľmi skresľuje naše poznatky. Dokladá to napokon aj profánna architektúra. Pred 13. storočím možno spoľahlivo hovoriť len o existencii komitátneho Gemerského hradu, spomínaného v Anonymovej kronike z obdobia okolo roku 1210. Ostatné hradu a menšie panské sídla (Brzotín, Jelšava, Krásna Hôrka, Plešivec, Rákoš, Šivetice, Veľký Blh a i.) sú na základe súčasných poznatkov spájané až s obdobiím 13.–15. storočia. Vytvárajú relatívne hustú sieť, dokumentovanú však len kusými písomnými zmienkami alebo útržkovitými archeologickými a stavebno-historickými zisteniami (Slivka–Vallášek 1981; 1991; Plaček–Bóna 2007). Tie zatiaľ neumožňujú vytvoriť ucelenejší obraz o stredovekom profánnom staviteľstve regiónu, ani o jeho možných väzbách k sakrálным stavbám (napr. v Plešivci a Štítniku, kde kostoly stáli v blízkosti panských sídiel).

Pri hodnotení sakrálnej architektúry sa stretávame s viacerými komplikáciami. V prvom rade je to zánik väčšiny kláštorných a významnejších farských kostolov, teda potenciálnych regionálnych stavebných centier; ich úloha zostáva takmer neznáma.

Pritom na gemersko-malohontskom území pôsobilo viacero stredovekých kláštorov rôznych reholí – či už to boli benediktíni v Rimavských Janovciach (pred 1221), v Chanave (pred 1293), alebo pavlíni v Gombaseku od roku 1371 (Romhányi 2008). Kláštor sa už pred rokom 1243 nachádzal aj v Lipovníku, jeho rádová príslušnosť však zostáva nevyjasnená, naposledy M. Slivka (1991, 110; 1992) uvažoval o johanitoch. Staršia historiografická literatúra zachytáva tradíciu, podľa ktorej mal kláštor, pravdepodobne františkánsky, stáť v Rákoši alebo v blízkych Kameňanoch (Gömör-Kishont vármegye 1903, 60; Tomášik 1921, 94–95; Hudák 1969). Ide zatiaľ o nepotvrdené údaje, v ich prospech by však mohli hovoriť františkánske vplyvy v nástennej maľbe (Togner 1989, 78). V rovine neoverenej tradície zostávajú aj zmienky o kláštoroch v Rybníku, Mníšanoch, Jelšave (Gömör-Kishont vármegye, 139; Tomášik 1921, 94–95; Kušnierová 1978, 11; porovnaj Romhányi 2008). V posledne menovanej lokalite pripísal M. Slivka (Slivka–Vallášek 1991, 129) kláštornú funkciu zaniknutému opevnenému jednododovému kostolu s polygonálnym presbytériom, vybudovanému v areáli staršieho jelšavského hradiska (M. Plaček však najnovšie v práci Plaček–Bóna 2007, 147,

túto interpretáciu kostola neprevzal). Mylne uvádzané kláštory v Plešivci a Štítniku sa do literatúry dostali nesprávnou historickou interpretáciou rodových kostolov postavených Bebekovcami (v súvislosti s Plešivcom; Fügedi 1991, 35).

Spomedzi všetkých vymenovaných stavieb máme ucelenejšiu predstavu len o architektonickej podobe kláštorného kostola v Rimavských Janovciach (obr. 1a, 2). Tento kláštor mohol hrať úlohu stavebného centra pre menšie dedinské kostoly v južnej časti Gemera, Malohontu a v susednom Novohrade. Jednoloďová stavba s pravouhlým chórom a polkruhovou apsidou, pôvodne s dvojvežovou západnou fasádou, je datovaná do druhej polovice 12. storočia (Mencl 1937, 103–106; Togner 1981, 49) až na prelom 12./13. storočia (Hrašková–Kürthy–Ragač–Šimkovic 2001). Zachovala sa v historizujúcej úprave, realizovanej v 19. storočí, nedávny stavebno-historický výskum ale potvrdil autentickosť dispozície. Kostol v Rimavských Janovciach je jedinou väčšou stavbou reprezentujúcou neskororománsku vrstvu. Navyše, ak prijmeme datovanie na prelom 12. a 13. storočia, predstavuje pomerne konzervatívne riešenie. Do úvahy by ešte prichádzal kláštorný kostol v Lipovníku (obr. 1b), taktiež datovaný na prelom 12. a 13. storočia. Ide však o kompletne prestavaný objekt, z ktorého poznáme neúplný pôdorys jednolodia so severnou kaplnkou uzavretou dvomi apsidami (Slivka 1991, 110; 1992). Š. Oriško (1999, 341) upozornil aj na možný vplyv premonštrátskeho kláštora v Jasove, založeného asi v 20. rokoch 13. storočia. Kláštor, ležiaci v niekdajšej Abovskej stolici, mal na Gemeri majetky, o jeho stredovej podobe ale veľa nevieme, zachoval sa vo veľkolepej barokovej prestavbe.

Obr. 1. Pôdorysy kostolov v Rimavských Janovciach a Lipovníku. Oddelenie grafickej dokumentácie PÚ SR a podľa Slivku 1992.

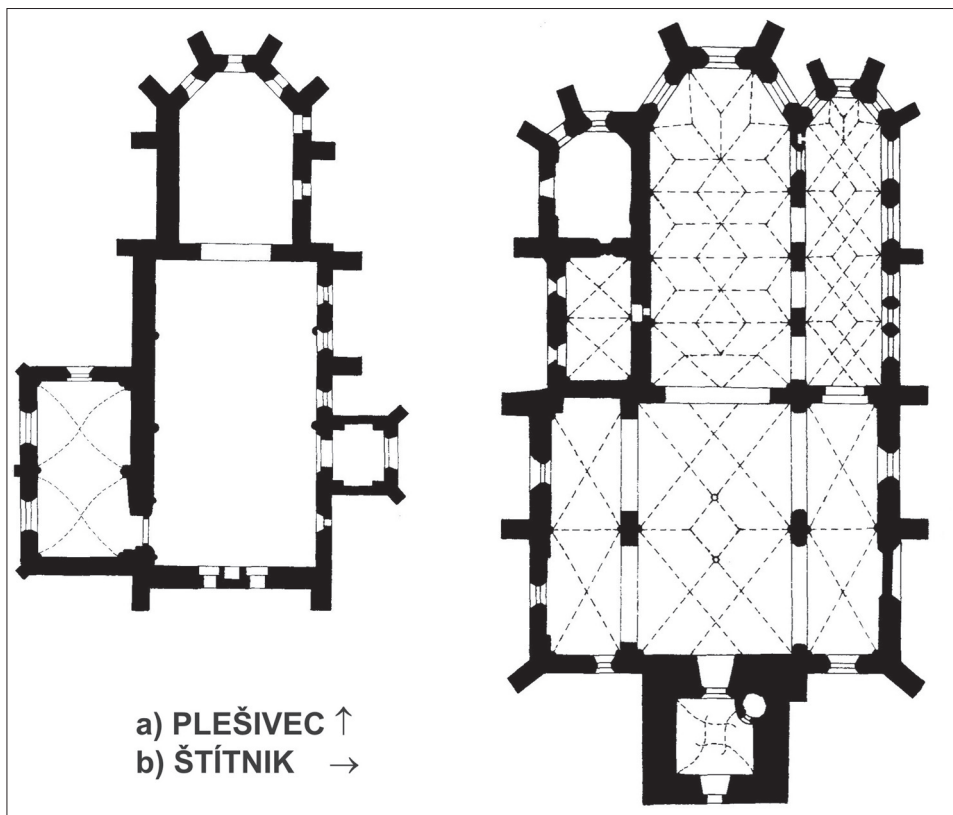
Abb. 1. Grundrisse der Kirchen in Rimavské Janovce und Lipovník. Denkmalamt der Rep. Slowakei – Abteilung graphische Dokumentation und nach Slivka 1992.

Obr. 2. Rimavské Janovce, západná fasáda bývalého benediktínského kláštorného kostola. Foto P. Breier, archiv ÚDU SAV.

Abb. 2. Rimavské Janovce, Westfassade der ehemaligen Benediktinerklosterkirche. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

Ďalšie aspoň čiastočne známe stavby, u ktorých môžeme predpokladať úlohu lokálnych inšpiračných či stavebných centier, vznikali v priebehu 14. a 15. storočia. Z kláštora pavlínov, založeného v Gombaseku v roku 1371, sa zachovali iba ruiny pravdepodobne jednoloďového kostola s polygonálnym presbytériom (Kušierová–Togner–Székely–Josefik 1980). Z mestských stavieb je popri archeologicky objavenom trojloďovom farskom kostole v Rimavskej Sobote (Kušnierová 2001, 55) potrebné spomenúť kostoly v Plešivci, Štítniku a Rožňave. Situácia okolo farských a zároveň rodových kostolov v Plešivci a Štítniku (obr. 3) je veľmi zaujímavá. Obidva vznikli bezpochyby na mieste starších objektov. Ich výstavba v 14., aj prestavba v 15. storočí prebiehala približne v rovnakom čase, pričom išlo o kostoly dvoch konkurenčných vetiev rodu Bebekovcov–Plešiveckej a Štítnickej. Aktivita stavebníkov bola zrejme poháňaná aj vzájomnou rivalitou. Dokladá ju spor o patronátne právo nad kostolom v Plešivci, ktorý prepukol po tom, čo si obidve vetvy v rokoch 1318 a 1320 rozdelili rodový majetok (Fügedi 1991, 54). Žiaľ, opäť je nám upretá možnosť dôkladného porovnania obidvoch stavieb. Kostol v Plešivci bol zdevastovaný počas tureckého vpádu v roku 1558, dnes má klasicistickú úpravu. S najväčšou pravdepodobnosťou mal dvojloďovú dispozíciu so zaklenutím na stredové piliere (na severnej strane lode sa ešte zachovala časť polvalcovej klenbovej prípor; por. tiež Josefík–Togner 1977). Začiatkom, resp. v priebehu prvej polovice 15. storočia bol rozšírený o bezpochyby reprezentatívnu severnú kaplnku (obr. 4). Z exkluzivity architektonického riešenia kaplnky sa zachovalo len torzo precízne opracovaných kamenných článkov – prístenné klenbové prípor s nábehmi podkrúžených klenbových rebier, okenné kružby, poškodená dvojdielna sedília a monumentálny vstupný portál (obr. 6). Ten dnes zabezpečuje prístup do kaplnky z lode, pôvodne však zrejme tvoril hlavný vstup do kostola, pričom samotná kaplnka sa do lode otvárala dvomi vysokými arkádami. V Štítniku (obr. 5) zostala stredoveká podoba kostola viac-menej uchránená. V priebehu viacerých stavebných

Obr. 3. Pôdorysy kostolov v Plešivci a Štítniku. Podľa Togner 1989.

Abb. 3. Grundrisse der Kirchen in Plešivec und Štítník. Nach Togner 1989.

etáp sa tu sformovala pozoruhodne krátka trojlodová baziliková dispozícia s veľkoryso riešenou východnou časťou, ktorá je rozmernejšia než samotné trojlodie. Tvorí ju hlboké presbytérium a predĺžená polygonálna južná kaplnka, ktorá mala mať svoj (pravdepodobne dvojpodlažný) pendant aj na severnej strane presbytéria. Zostal nedokončený, zrealizovala sa len jeho východná polygonálna časť, neorganicky napojená na staršiu sakristiu. V priebehu prvej polovice 15. storočia boli obidva kostoly prestavované a ich prestavby spája (aspoň čiastočne) dôležitá paralela. Je ňou inšpirácia košickým Dómom sv. Alžbety či ešte presnejšie portálmi dómu, ktoré sami osebe predstavujú mimoriadne exkluzívnu a originálne riešenie mikroarchitektúru. V Plešivci uvedenú inšpiráciu dokladá najmä viacvrstvová štruktúra spomenutého monumentálneho portálu. Vychádza z princípov uplatnených na košických portáloch a vo svojej redukcii najviac pripomína južný portál augustiniánskeho kláštora v Krakove – Kazimierzi, ktorý je jednou z hlavných pamiatok vytvorených pod košickým vplyvom. V Štítniku predstavuje zase zjednodušenú analógiu stredného západného portálu košického dómu bočný vstup do južnej kaplnky so sedlovým nadpražím, nad ktorým sa týči úzky a extrémne prevýšený tympanón (obr. 7, 8). Uvedená košická inšpirácia, ktorú je možné doložiť aj v iných súvislostiach (napr. na pravouhlých sedliach korunovaných zuborezom v štítnickom kostole), si ešte v budúcnosti vyžiada dôkladnejšiu analýzu, každopádne vypovedá o zvýšených reprezentačných nárokoch stavebníkov. Zároveň potvrdzuje príklon neskorogotickej architektúry tejto oblasti k tzv. východoslovenskému stavebnému okruhu (Kahoun 1973; Marosi 2003). Súčasťou podobných slohových súradníc bola napokon aj neskorogotická prestavba kostola v Rožňave, uskutočnená na prelome 15. a 16. storočia z iniciatívy ostrihomského arcibiskupa Tomáša Bakócza (Kahoun 1973, 49, 67). Vplyv týchto

Obr. 4. Plešivec, Reformovaný kostol, severná stena tzv. Bebekovskej kaplnky v úseku západného klenbového poľa. Foto P. Breier, archív ÚDÚ SAV.
Abb. 4. Plešivec, Reformierte Kirche, Nordwand der sog. Kapelle der Adelsfamilie Bebek im Abschnitt des westlichen Gewölbefeldes. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

ná aj rotunda v neďalekých Prihradzanoch (Josefík 1978, 24–25; Togner 1978; 1989, 55; Radová-Štiková 1993, 271–272). Datovanie tejto vrstvy stavieb do 1. polovice 13. storočia je rámcové, vychádza z kombinácie ich formálnych znakov s prvými historickými správmi viažucimi sa k regiónu, prípadne i k samotným obciam. Ako príklad možno uviesť Šivetice, kde je prvá zmienka o území, na ktorom obec vznikla, z roku 1243 (CDSL II, 87, č. 130) považovaná za termín *ante quam* pre vznik rotundy. Spoľahlivé údaje k samotným stavbám v listinnom materiáli však chýbajú. Sporadicky sa začínajú objavovať až od druhej polovice 13. storočia. V týchto prípadoch nám však často chýba komparačný materiál v podobe samotnej architektúry, ktorá buď zanikla, alebo je natoľko prestavaná, že bez archeologického a stavebno-historického výskumu ju nevieme identifikovať. Ako príklad možno uviesť zmienku o kňazovi poddaných komitátneho hradu z roku 1263 (ide o obec Gemer), alebo o farárovi Štefanovi zo Svätého Kráľa (*Stephanus de Sancto Rege*, dnes obec Kráľ, okr. Rimavská Sobota) z roku 1286 (Trochta 1968–1969, 18, 45; Ila 1976, IV, 15–21; Súpis pamiatok existenciu stredovekého kostola ani v jednom prípade neeviduje, Súpis pamiatok I, 372–373; Súpis pamiatok III, 221). Z kontextu písomných prameňov vyplýva, že už pred rokom 1268 musela mať svoj kostol i Rimavská Baňa, ktorá vtedy získala mestské

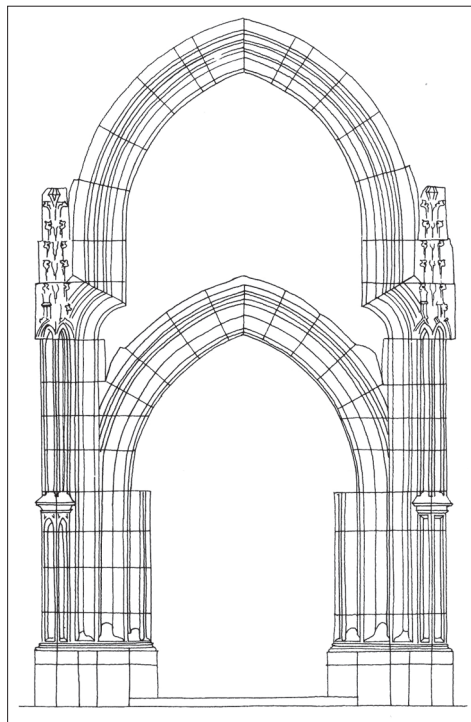
stavieb na regionálnu architektúru (napr. hviezdicovité klenby v Ochťinej, Revúcej a pod.) nie je zatiaľ preskúmaný.

Okrem uvedených objektov z radu kláštorných a významnejších farských chrámov reprezentuje stavebnú kultúru Gemera a Malohontu početná skupina dedinských jednolodových kostolov (obr. 9). Slohovo najstaršiu vrstvu tvoria neskororománske kostoly s predĺženou polkruhovou apsidou (Rákoš, obr. 9c, 11; pravdepodobne tiež Brzotín, Tajkov 2007) alebo s pravouhlým chórom vloženým medzi loď a polkruhovú apsidu (Gemerský Jablonec, Petrovce – zaniknutý kostol, obr. 9a, b). Pôvodnú dispozíciu viacerých stavieb tejto vrstvy však nepoznáme v úplnosti, keďže boli prestavané a ich neskororománsky pôvod dokladajú iba časti prvotnej architektúry, ako napr. veža so združenými oknami v Ochťinej alebo južná fasáda s jednoduchým, polkruhovo ukončeným portálom a tromi oknami v Silici (Kušnierová 2001, 60; Kušnierová–Tökölly 2000). Mimoriadne postavenie patrí tehlovej rotunde v Šiveticiach (Oriško 1997; obr. 10). Výskum zatiaľ spoľahlivo nepotvrdil, či je jedinou románskou centrálou v regióne, alebo je s ňou súčas-

Obr. 5. Štítnik, Evanjelický kostol a. v. Foto P. Breier, archiv ÚDU SAV.

Abb. 5. Štítnik, Evangelische Kirche A.B. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

Obr. 6. Plešivec, Reformovaný kostol, portál do tzv. Bebekovskej kaplnky. Podľa Magyarországi művészet 1987.

Abb. 6. Plešivec, Reformierte Kirche, Portal zur sog. Kapelle der Adelsfamilie Bebek. Nach Marosi (Hrsg.) 1987.

výsady podľa vzoru Krupiny aj s právom slobodnej voľby farára (Sokolovský 1997, 31, 39, 84); dnešný kostol (obr. 17), datovaný do poslednej tretiny 13. storočia až okolo polovice 14. storočia (Súpis pamiatok III, 31; Togner 1989, 181), môže mať staršie jadro. Nehovoriac napokon o vyššie spomenutých regionálnych centrách (Rimavská Sobota, Plešivec, Štítnik, Rožňava), kde predpoklad existencie kostola zrejme už v dobe románskej logicky vyplýva z ich významného postavenia.

Za slohovo mladšiu vrstvu možno označiť jednolodové kostoly s rovno ukončeným presbytériom (obr. 9d–f, 13, 16). Ich lode mali obvykle plochý strop, presbytériá bývali zaklenuté, či už archaickejšou valenou klenbou (Kyjatice, Lúčka; Tököly 1982; Rakovnica; Oriško 1999), alebo krížovou rebrovou klenbou (Chyžné, Kraskovo, Rimavské Brezovo, Rybník a i.). Typologickú škálu gemerských a malohontských kostolov napokon dopĺňajú jednolodia s polygonálnou svätynňou, z ktorých viaceré vznikli prestavbou (je možné, že i viacnásobnou) starších objektov (Ochtiná, Kocelovce, Rimavská Baňa a i., obr. 17, 18). Charakteristickou črtou väčšiny týchto stavieb je prevažne murárskych stavebných techník na úkor kameňosochárskeho prístupu. Na mnohých miestach sa stretávame s klenbovými rebrami väčšinou klinového profilu, dosadajúcimi na konzoly a zviazanými svorníkom, s kružbami v oknách, s kamennými ostienami portálov a kamenársky opracovanými pasťofóriami. Ide však o kameňosochársky detail, ktorý síce patrí do gotického tvaroslovného repertoáru, má však prevažne jednoduchú, utilitárnu až rustikalizovanú a zrejme neraz tradíciou zakonzervovanú formu s malou chronologickou výpovednou hodnotou. Uvedené detaily sa navyše často objavujú so slohovo starším tvaroslovím (napr. polkruhové záklenky okien s obojstranne zošíkmenými hlbokými špaletami), ktoré môže byť tak náznakom starších jadier kostolov, ako aj príkladom dlhého prežívania stavebných foriem vo vidiec-

Obr. 7. Štítnik, Evanjelický kostol a. v., portál do južnej kaplnky. Foto archív PÚ SR.

Abb. 7. Štítnik, Evangelische Kirche A.B., Portal zur Südkapelle. Foto Denkmalamt der Rep. Slowakei – Archiv.

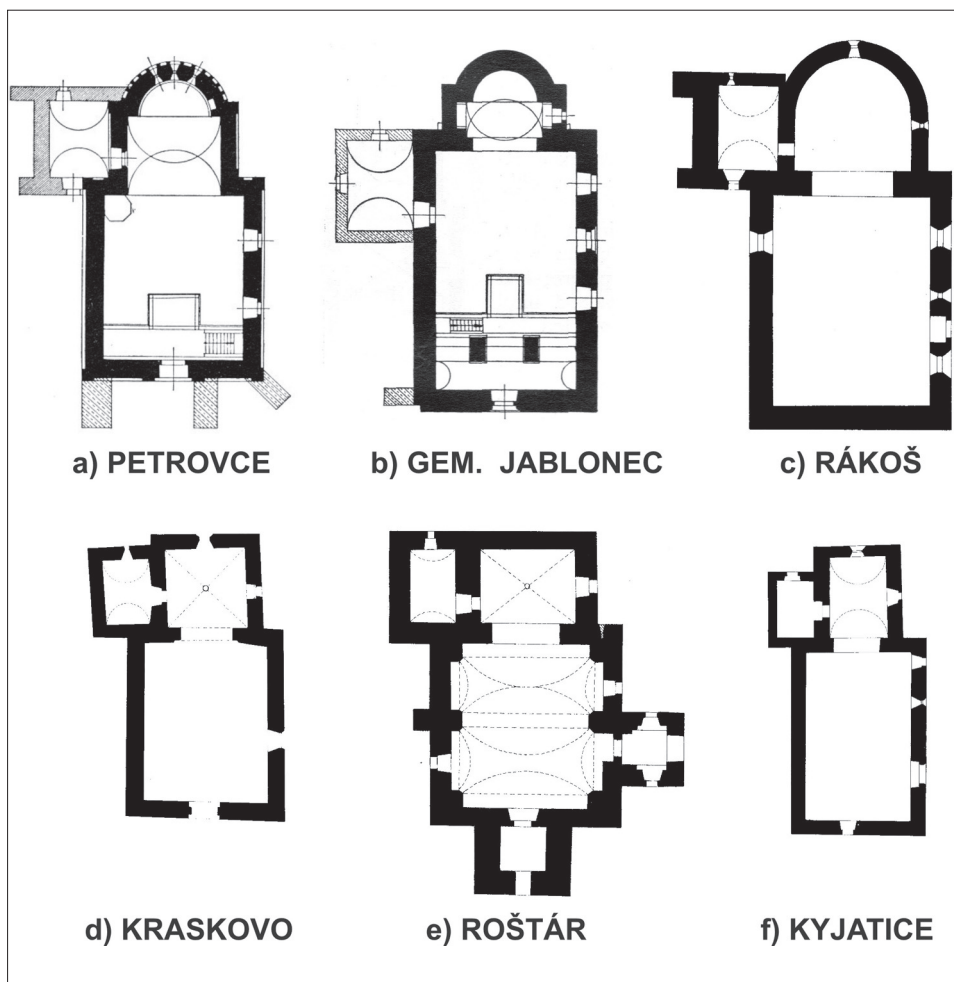

Obr. 8. Košice, Dóm sv. Alžbety, stredný západný portál. Foto A. Jiroušek, archív ÚDU SAV.

Abb. 8. Košice, Elisabethendom, mittleres Westportal. Foto A. Jiroušek, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

kom prostredí. Bez archeologického a hĺbkového stavebno-historického výskumu, ktorý sa väčšine stavieb dosiaľ vyhýba, nie je možné túto otázku zodpovedať. Zdá sa však, že tradovanie vžitých foriem hralo v stavitelstve tohto regiónu jednu z kľúčových úloh. Platí to zrejme aj pre pomerne časté kamenné krstiteľnice, v podstate jediný pozostatok pôvodného vybavenia kostolov. Pokiaľ sú zdobené, ich základný tvar ozvlášťňuje nanajvýš jednoduchý a bližšie v podstate nedatovateľný motív obruče (Kocelovce), oblúčkov (Kraskovo, obr. 15) či masiek (Ochtiná).

V kombinácii s nedostatkom písomných prameňov k stavebným dejinám jednotlivých objektov spôsobuje uvedená situácia značné problémy pri datovaní. V riešení tejto otázky sa sformulovali dva prístupy, ktoré v konečnom dôsledku vedú k zásadne rozdielnemu obrazu stredovekej architektúry Gemera a Malohontu. V centre ich pozornosti stojí stavebný typ jednolodového kostola s rovno uzavretým presbytériom. Prvý prístup stotožnil uvedený stavebný typ s tzv. kolonizačným kostolom. Na tomto základe je potom väčšina stavieb datovaná do druhej polovice 13. storočia (Súpis pamiatok I–III; Dvořáková–Krása–Stejskal 1978), keď na Gemi, podobne ako v iných regiónoch Slovenska silnel prúd nemeckej kolonizácie. Druhý prístup (Togner 1981; 1986; 1989) má odlišné metodické východiská.

Obr. 9. Príklady pôdorysov vidieckych kostolov v regióne Gemer a Malohont. Podľa Mencl 1937 a Togner 1989.
Abb. 9. Grundrissbeispiele von Dorfkirchen in der Region Gemer und Malohont. Nach Mencl 1937 und Togner 1989.

Sleduje vzťah architektúry a nástennej maľby. Vychádza z predpokladu, že stredoveké kostoly nemohli dlhšiu dobu existovať bez ucelenej interiérovej úpravy obvodových murív, teda bez omietnutia a maliarskej výzdoby. Vychádza z premisy, že výstavbu kostola a jeho maliarsku výzdobu delí krátky časový úsek maximálne jednej generácie. Skutočnosť, že takmer všetka zachovaná maliarska produkcia je datovaná do obdobia okolo polovice 14. storočia a neskôr, vedie potom k záveru, že aj väčšina stavieb, ktoré sú nositeľmi tejto maliarskej výzdoby, vznikla až v priebehu 14. storočia, prevažne v jeho prvej polovici.

Modelovým príkladom je kostol v Kraskove (obr. 9d, 12–15). V interiéri kostola bola na najspodnejšej vrstve omietky (*arriccio*) realizovaná čiastočne technikou fresky rozsiahla maliarska výzdoba datovaná do 60.–80. rokov 14. storočia. Po tomto zistení reštaurátorského výskumu došlo k predatovaniu kostola z 13. storočia do obdobia okolo polovice 14. storočia (Togner 1986; 1989, 55–56, 72–73, 175). K uvedenému prehodnoteniu prispel tiež archeologický nález staršieho kostola na mieste dnes stojaceho (Kovács 1984). Išlo taktiež o jednolodovú stavbu s pravouhlým presbytériom, avšak menších rozmerov. Tento starší kostol bol napokon datovaný do 60.–70. rokov 13. storočia (Togner 1986, 380). Je ale nutné podotknúť, že datovanie v tomto prípade nevychádzalo z archeologických nálezov

Obr. 10. Šivetice, Kostol sv. Margity Antiochijskej. Foto P. Breier, archív ÚDU SAV.
 Abb. 10. Šivetice, Kirche St. Margaretha von Antiochien. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

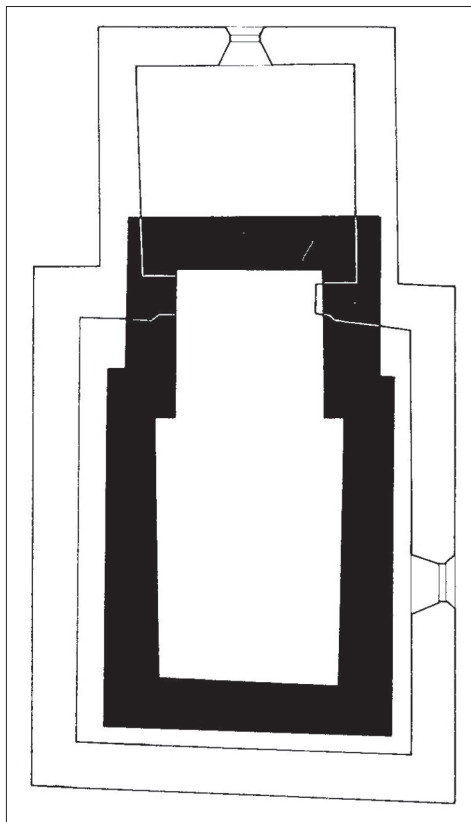

Obr. 11. Rákoš, Kostol Najsvätejšej Trojice. Foto P. Breier, archív ÚDU SAV.
 Abb. 11. Rákoš, Allerheiligste Dreifaltigkeitskirche. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

(chronologicky preukázateľnejšie nálezy z obdobia výstavby úplne absentovali), ale opäť len z tézy o kolonizačnom kostole vybudovanom pred prvou písomnou zmienkou o obci z roku 1298. Situácia v Kraskove bola následne generalizovaná na celý rad ďalších objektov s nástennými maľbami. Uvedený postup viedol k tomu, že stavebná produkcia regiónu sa v 13. storočí zredukovala na pár neskororománskych objektov (Lipovník, Rimavské Janovce, Šivetice, Rákoš, sporné Prihradzany a Kameňany), pričom druhú polovicu storočia nedokumentuje v podstate žiadna pamiatka (Togner 1989, 52–60, 171–189).

Je to ťažko prijateľná predstava, napr. už len s ohľadom na zoznam farností a filiálok, ktoré v 30. rokoch 14. storočia odvádzali pápežský desiatok (Trochta 1968–1969; Sedlák 2008). Podľa tohto zoznamu stálo v 30. rokoch 14. storočia na území Gemera a Malohontu minimálne 70 sakrálnych stavieb. Zoznam neuvádza všetky, iba tie, ktoré mali povinnosť cirkevnej dane, a zrejme ani v ich prípade nie je úplný. Uvedená hustota farskej siete bezpochyby nebola výsledkom nárazového stavebného boomu, ale dlhodobého procesu, v ktorom nemáme dôvod predpokladať výrazné časové hiáty. Takýmto málo pravdepodobným hiátom by boli celé desaťročia oddelujúce neskororománsku vrstvu pamiatok od stavebných aktivít v 14. storočí. Navyše, ak by sme premisu o vzťahu nástenných malieb a architektúry vzali ako rozhodujúce kritérium pre datovanie, podobne problematická situácia by nastala aj v iných regiónoch, napr. v už spomenutom Spiši, oblasti bohatej ako na stredovekú architektúru, tak na nástenné maľby. Časový odstup medzi datovaním celého radu stavieb pochádzajúcich preukázateľne z 13. storočia a nástennými maľbami tu podľa súčasných poznatkov taktiež predstavuje väčšinou niekoľko desaťročí.

Gemerské kostoly tak otvárajú niekoľko otázok nadregionálneho dosahu. V prvom rade je to problém výskytu a hodnotenia jednododových kostolov s rovno uzavretým presbytériom. Zatiaľ v teoretickej rovine zostávajú úvahy o odkaze veľkomoravského obdobia (absolútne nekritický je v tomto ohľade pokus P. Ratkoša datovať starší kostol v Kraskove už do 9. storočia; Ratkoš 1987, 811, 814), a to aj napriek nedávnym významným objavom v Kopčanoch, kde by skutočne mohlo ísť o veľkomoravský kostol (Baxa–Ferus–Glaser–Opitzová 2005), a v Kostolanoch pod Tribečom, kde sa zrejme na základe nálezu mince Oldřicha I. (1012–1033, 1034) podarilo stanoviť približný termín *ante quam* (Baxa–Polanský–Bisták 2006). Obe dva kostoly majú dispozíciu tvorenú plochostropou loďou a valene zaklenutým pravouhlým presbytériom. Analogicky usporiadané kostoly v Rakovníci, Kyjaticiach, Lúčke (ale napr. i v Čečejevciach, okr. Košice) z 13. až prvej polovice 14. storočia vedú prirodzene k úvahe, že sú reprezentantmi dozrievajúceho stavebného typu s hlbokými koreňmi na domácej pôde, ktorí i v regiónoch, ako je Gemer, mohli mať svojich dnes už nezachovaných predchodcov. Pravdou však je, že z obdobia medzi uvedenými predrománskymi stavbami

Obr. 12. Kraskovo, superpozícia kostolov. Podľa Togner 1989.

Abb. 12. Kraskovo, Superposition von Kirchen. Nach Togner 1989.

Obr. 13. Kraskovo, Evanjelický kostol a. v., interiér. Foto P. Breier, archív ÚDU SAV.

Abb. 13. Kraskovo, Evangelische Kirche A.B., Innenraum. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

Obr. 14. Kraskovo, Evanjelický kostol a. v., klenbová konzola v presbytériu. Foto P. Breier, archív ÚDU SAV.

Abb. 14. Kraskovo, Evangelische Kirche A.B., Gewölbekonsolle im Chorraum. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

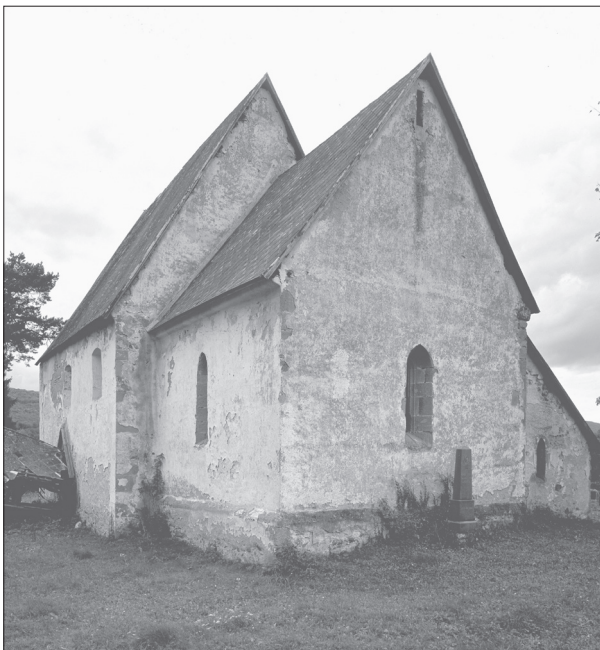

Obr. 15. Kraskovo, Evanjelický kostol a. v., krstiteľnica. Foto P. Breier, archív ÚDU SAV.

Abb. 15. Kraskovo, Evangelische Kirche A.B., Taufbecken. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

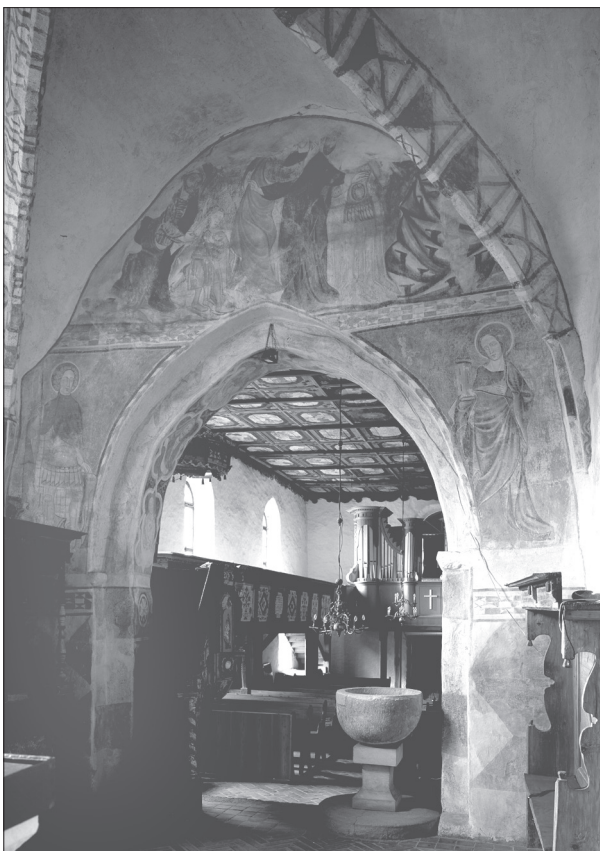
Obr. 16. Rybník, Evanjelický kostol a. v.
Foto P. Breier, archív ÚDU SAV.

Abb. 16. Rybník, Evangelische Kirche
A.B., Foto P. Breier, Archiv – Institut
für Kunstgeschichte, Slow. Akademie
d. Wiss.

Obr. 17. Rimavská Baňa, Evanjelický
kostol a. v., pohľad z presbytéria do lode.
Foto P. Breier, archív ÚDU SAV.

Abb. 17. Rimavská Baňa, Evangelische
Kirche A.B., Blick aus dem Chorraum
in das Kirchenschiff. Foto P. Breier,
Archiv – Institut für Kunstgeschichte,
Slow. Akademie d. Wiss.

a 13. storočím pochádzajú len sporadické a pomerne neisto datované nálezy tohto typu, ktoré neumožňujú žiadne spoľahlivé závery. Z územia Slovenska sú to archeologicky doložené kostoly v Boleráze (posledná štvrtina 12. storočia; Ruttkay 1974), Zbehoch (12. až 13. storočia; Ruttkay 1974, pozn. 13, 66; Habovštiak 1985, 324), Liptovskej Mare (prelom 12.–13. storočia; Habovštiak 1985, 258, 290). Podobnú situáciu môžeme pozorovať i v okolitých krajinách: na území dnešného Maďarska i Poľska, kde sa kostoly s rovným uzáverom presbytéria v priebehu 11.–12. storočia síce vyskytovali, ale iba sporadicky (Holl 1970, 378–383; Valter 1985; Świechowski 2000), v Čechách a na Morave sa objavuje skupina stavieb pred rokom 1200, možnosť kontinuity s veľkomoravskými stavbami je tu vnímaná skepticky a uvažuje sa skôr o vplyve nemeckých oblastí, kde je kontinuálny výskyt typu s rovno uzavretým presbytériom spoľahlivo doložený od predrománskeho obdobia (Hejna–Benešová–Plátková 1981, 404–410). K enormnému rozšíreniu jednolodí s pravouhlým presbytériom došlo u nás v 13. storočí, najmä však v jeho druhej polovici, pričom zo stavebného repertoáru sa nevytratili ani v 14. storočí, kedy za aktuálnejšie možno označiť polygonálny typ presbytéria. Jednolodia s rovno uzavretou svätyňou tohto obdobia mali v drvivej väčšine v lodi plochý trámový strop a v presbytériu jedno pole (zriedkavejšie dve polia) krížovej rebrovej klenby. Krížová rebrová klenba – uplatnená nad hlavným oltárom aj s príslušnou symbolikou foriem vyjadrenou či už kameňosochárskou, alebo maliarskou výzdobou v klenbových výsečiach, na svorníkoch, hlavičiach, konzolách – mala najvýraznejší podiel na gotizácii vidieckej architektúry. Práve v možnosti uplatniť túto konštrukčnú a štýlovú „novinku“ aj v skrom-

Obr. 18. Kocelovce, Evanjelický kostol a. v., pohľad do presbytéria. Foto P. Breier, archív ÚDU SAV.

Abb. 18. Kocelovce, Evangelische Kirche A.B., Blick in den Chorraum. Foto P. Breier, Archiv – Institut für Kunstgeschichte, Slow. Akademie d. Wiss.

ných podmienkach dedinských kostolov môžeme vidieť jeden z hlavných dôvodov rýchleho rozšírenia a obľuby stavebného typu. A hoci „gotizáciu“ Gemera, ako i ďalších regiónov nemožno oddeliť od významných spoločenských zmien 13. storočia vrátane kolonizácie, termín *kolonizačný kostol* je zavádzajúci, pretože mylne evokuje import viazaný výlučne na kolonizované či v rámci kolonizácie novozaložené obce (rovnako problematické je i s tým súvisiace spájanie tohto typu s tzv. *cisterciánsko-burgundskou gotikou*, Pomfyová 2000, 37–41; 2001, 303–304). Skôr môžeme zrejme hovoriť o adaptácii staršieho typu kostola (s valene zaklenutým pravouhlým presbytériom), ktorý recepciou nových foriem (podnietenou rôznymi cestami šírenia nového slohu) získal v 13. storočí na aktuálnosti. Svoju úlohu mohli samozrejme zohrať i ďalšie aspekty, či už sociálne, alebo ekonomické (napr. podľa I. Holla 1970, 382–383 mala byť voľba typu s pravouhlým presbytériom, pri ktorom predpokladal väčšie náklady, podmienená lepšími ekonomickými možnosťami stavebníka). Pod sociálnymi máme na mysli najmä nárok zemepána zúčastňovať sa omše v blízkosti hlavného oltára. Pre územie Uhorska je takáto „pozícia“ zemepána jednoznačne doložená listinou z roku 1347, týkajúcou sa kostola v dedine Horný Dörögd (Entz 1983, 242–243). Íšlo však o časovo aj geograficky všeobecnejší fenomén vyskytujúci sa prinajmenšom od 13. storočia (Tomaszewski 1974, 345–347; Möbius–Sciurie 1989, 203) a pravouhlé presbytériá mohli uvedený nárok priestorovo lepšie zohľadňovať.

Ďalší problémový okruh, ktorý gemersko-malohontské kostoly otvárajú, je vzťah architektúry a nástenných malieb. Predpoklad, že nástenné maľby boli integrálnou súčasťou sakrálnych stavieb, je nepochybne správny. Možno dokonca tvrdiť, že sa s nimi počítalo už pri realizácii samotného architektonického konceptu, a to nielen pokiaľ ide o interié, ale aj exteriér – dokladom toho sú i početné fragmenty exteriérových nástenných malieb v sledovanej oblasti. Stredovek pri tvorbe architektúry principiálne pracoval s vedomím farebnej úpravy, najmä však s vedomím obrazovej zložky, či už sochárskej, reliéfnej, alebo maliarskej. A tam, kde kameňosochárska zložka chýbala alebo bola redukovaná, ako je tomu i v gemersko-malohontskom prípade, bola úloha maliarskej zložky ešte dôležitejšia. Netýka sa to pritom len mladších období stredoveku, ale bezpochyby aj románskych a predrománskych fáz, hoci sú dokumentované podstatne skromnejším fondom pamiatok. Jedným z mála príkladov zachovaných na Slovensku je neskororománska maliarska výzdoba rotundy v Šiveticiach. Maľba sa tu sústredila do dvoch horizontálnych pásov na vnútornom plášti apsidy, kde bol technikou *al secco* zobrazený cyklus legendy o sv. Margite Antiochijskej a christologický cyklus. Zvyšná plocha apsidy i loď zostali podľa všetkého len omietnuté (Togner 1978, 72). Môžeme iba hypoteticky uvažovať, že takáto úprava nemala byť konečná. V 14. storočí ju prekryla rozsiahlejšia maliarska výzdoba v apside i v lodi. V roku 1936 došlo formou transferov k sňatiu gotických fresiek prekrývajúcich románsku maľbu a v roku 1976 sa uskutočnil komplexný prieskum objektu. Vďaka tomu máme pomerne ucelenú predstavu o postupnosti a rozsahu stredovekých vrstiev maľby. Ide však o vzácnu situáciu. Väčšinou sme odkázaní na obvyklú metodiku reštaurátorského, resp. stavebno-historického prieskumu pomocou sond. Dokáže vždy spoľahlivo zachytiť vrstvenie stredovekých úprav stien a maliarskej výzdoby, ktorá bola v mnohých prípadoch uskutočňovaná postupne a mohla zostať i v podobe izolovaných obrazov? Vieme potom tieto zistenia vždy spoľahlivo vyhodnotiť vo vzťahu k architektúre? V prípadoch ako Šivetice (transfery + prieskum) a Kraskovo (komplexný prieskum celoplošne potvrdzujúci *arriccio* nahodené priamo na murivo) snáď áno. Že však ide neraz o zložité súvislosti s nie celkom jednoznačnou možnosťou výpovede, potvrdzuje iný gemerský príklad – jednolodový kostol s pravouhlým presbytériom v Roštári (obr. 9e). Bezprostredne po komplexnom umeleckohistorickom a reštaurátorskom prieskume objektu, ktorý konštatoval realizáciu gotických malieb *al secco* na „vápenný náter, teda ličku, ktorá navyše je nanosená na radě předchozích liček“ (Josefik–Togner 1977a, 14), bol kostol datovaný na koniec 13. storočia, prípade prelom 13. a 14. storočia (tamtiež, 17). Neskôr sa jeho datovanie posunulo na začiatok 14. storočia (Togner 1988, 88) a napokon do obdobia okolo polovice 14. storočia, kedy malo dôjsť k radikálnej prestavbe staršieho kostola ne-

známej dispozície (Togner 1989, 182). Posun v datovaní a interpretácii stavebného vývoja roštárskeho kostola bol zaiste podmienený posunom v celkovom hodnotení gemersko-malohontskej architektúry na základe premisy o krátkej časovej následnosti vzniku stavieb a ich malieb, pričom konzervatívny až archaický charakter architektonických foriem bol a priori pripísaný tradícii a rustikalizácii.

Na základe uvedeného sa domnievam, že problém datovania gemersko-malohontských kostolov nie je možné nateraz uspokojivo uzavrieť. Ide o oblasť, ktorá ešte len čaká na svoje spracovanie, najmä však na intenzívnejší archeologický a stavebno-historický výskum. Do vzťahu architektúry a nástenných malieb by navyše v budúcnosti mohli viac svetla priniesť snád i nedeštruktívne prieskumné metódy. Zatiaľ stále platí, že o **primárnej** podobe stredovekých sakrálnych stavieb, najmä v skorších časových úsekoch a obzvlášť vo vidieckom prostredí, vieme v skutočnosti málo. A to nielen pokiaľ ide o maliarsku výzdobu (akceptovateľnú časovú následnosť, rozsah, postupnosť realizácie), ale vôbec o otázku ich vybavenia a fungovania.

Táto štúdia vznikla s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0269-07 a s podporou grantu VEGA 2/0118/08.

Za ústretový prístup pri štúdiu archívnych materiálov ďakujem pracovníkom pobočky Pamiatkového úradu SR v Rožňave.

Pramene a literatúra

- BAXA, P.–FERUS, V.–GLASER-OPITZOVÁ, R., 2005: Nové poznatky o kaplnke sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch, Záhorie 14, č. 2, 2–10.
- BAXA, P.–POLANSKÝ, L.–BISTÁK, P., 2006: Hrobový nález denáru Oldřicha I. (1012–1033, 1034) v Kostolanoch pod Tribečom (Slovensko). Príspevek k česko-uherským kontaktům na přelomu 10. a 11. století, Numismatický sborník 21, 304–309.
- CDSI II: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, tomus II (Marsina, R., ed.). Bratislava 1987.
- DVOŘÁKOVÁ, V.–KRÁSA, J.–STEJSKAL, K., 1978: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Praha–Bratislava.
- ENTZ, G., 1983: Zur Frage der Westemporen in der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Ungarns. In: Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt (Möbius, F.–Schubert, E., edd.), 240–245. Weimar.
- FÜGEDI, E., 1959: Kirchliche Topographie und Siedungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 5, 363–400.
- 1991: Sepelierung corpus eius in proprio monasterio – A nemzetségi monostor, Századok 125, č. 1–2, 35–37.
- GÖMÖR-KISHONT VÁRMEGYE, 1903: Magyarország vármegyéi és városai: Gömör-Kishont vármegye (Borovszky, S., ed.). Budapest.
- HABOVŠTIAK, A., 1985: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.
- HEJNA, A.–BENEŠOVSKÁ, K.–PLÁTKOVÁ, Z., 1981: Kostel sv. Víta v Zahrádce u Ledče, Umění XXIX, 399–415.
- HOLL, I., 1970: Mittelalterarchäologie in Ungarn, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 22, 365–411.
- HRAŠKOVÁ, E.–KÜRTHY, L.–RAGAČ, R.–ŠIMKOVIC, M., 2001: Pamiatkový prieskum a zisťovací archeologický výskum kostola a zaniknutého benediktínskeho kláštora v Rimavských Janovciach, AH 26, 279–298.
- HUDÁK, J., 1969: O hrade a kostole v Rákoši, Vlastivedný časopis 18, 32–38.
- ILA, B., 1944–1976: Gömör megye I–IV. Budapest.
- JOSEFÍK, J., 1978: Průzkum kostelů z okresu Rožňava v roce 1976 a 1977. In: Najnovšie poznatky výskumu výtvarných pamiatok v objektoch vývoja architektúry v okrese Rožňava. Sborník zo seminára konaného v dňoch 29.–31. 3. 1978 vo Vyšnej Slanej, 14–32. Rožňava.
- JOSEFÍK, J.–TOGNER, M., 1977: Prešivec (Evangelický ref. Kostel). Komplexní uměleckohistorický a restaurátorský průzkum objektu, nepubl. výskumná správa uložená v Krajském PÚ Košice – Pracoviško Rožňava, sign. č. 9/R.
- 1977a: Roštár, okres Rožňava (Evangelický a. v. kostel s původním zasvěcením sv. Ondřeji). Komplexní uměleckohistorický a restaurátorský průzkum objektu, nepubl. výskumná správa uložená v Krajském PÚ Košice – Pracoviško Rožňava, sign. č. 15/RA.
- KAHOUN, K., 1970: Gotická architektúra na Slovensku, Ars, č. 1–2, 45–74.
- 1973: Neskorogotická architektúra na Slovensku a stavitelia východného okruhu. Bratislava.
- 1979: Gotika. In: Slovensko. 1. časť – Kultúra. Bratislava 1979.

- KARDOŠ, Š., 1982: Poznámky k historickým súvislostiam a problémom tematiky kaplnky sv. Anny v Hrušove. Zborník OSPSOP Rožňava 2, 73–84.
- KOVÁCS, Š. B., 1984: Archeologický výskum v stredovekom kostole v Kraskove, Obzor Gemera 15, č. 1, 34–35.
- KUŠNIEROVÁ, E., 2001: Kultúrne pamiatky Gemera, Pamiatky a múzeá, č. 3, 55–60.
- KUŠNIEROVÁ, E.–TOGNER, M.–SZÉKELY, L.–JOSEFÍK, J., 1980: Gombasek. Komplexný umeleckohistorický a reštaurátorský prieskum komplexu historických budov, nepubl. výskumná správa uložená v Krajskom PÚ Košice – Pracovisko Rožňava, sign. č. 30/RC.
- KUŠNIEROVÁ, E.–TÖKÖLY, G., 2000: Silica – ref. Kostol. Pamiatková obnova exteriérov, nepubl. nálezová správa a fotodokumentácia uložená v Krajskom PÚ Košice – Pracovisko Rožňava, sign. č. 333/T.
- MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET, 1987: *Magyarországi művészet 1300–1470, körül* 1–2 (Marosi, E., ed.). Budapest.
- MAROSI, E., 2003: Neskorogotická stavebná činnosť vo východoslovenských mestách, stavební majstri a stavitelia. In: Dejiny slovenského výtvarného umenia – Gotika (Buran, D., ed.), 291–303. Bratislava.
- MENCL, V., 1937: Stredoveká architektúra na Slovensku. Kniha prvá: Stavebné umenie od najstarších čias až do konca doby románskej. Praha–Prešov.
- MÖBIUS, F.–SCIURIE, H., 1989: Geschichte der deutschen Kunst 1200–1350. Leipzig.
- ORIŠKO, Š., 1997: Architektúra neskororománskej rotundy v Šiveticiach, AH 22, 29–38.
- 1999: Výsledky výskumu kostola v Rakovnici (Poznámky k stredovekým dedinským kostolom s kvadratickým chórom v Gemerí), AH 24, 333–344.
- PLÁČEK, M.–BONA, M., 2007: Encyklopédia slovenských hradov. Praha–Bratislava.
- POMFYOVÁ, B., 2000: K niektorým otázkam hodnotenia stredovekej architektúry na Slovensku (Príklad Spiša), Ars, č. 1–3, 33–60.
- 2001: Súčasný obraz spišskej sakrálnej architektúry 13. stor., SASM III–IV, 295–315.
- 2003: Vybrané problémy k dejinám spišskej stredovekej architektúry. In: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša – Stan badań nad dziejami Spiszu (Gładkiewicz, R.–Homza, M., edd.), 177–191. Levoča–Wrocław.
- 2003a: Vrcholnegotická architektúra na Spiši. In: Dejiny slovenského výtvarného umenia – Gotika (Buran, D., ed.), 97–109. Bratislava.
- 2008: Gemer – umeleckohistorický región Slovenska. In: Arslexicon – výtvarné umenie na Slovensku (Pomfyová, B.–Balážová, B., edd.), www.arslexicon.sk, <http://www.arslexicon.sk/?registre&objekt=gemer-umelecky-region-slovenska> (7. 2. 2009).
- PROKOP, M., 2002: Középkori freskók Gömörben. Somorja.
- RADOVÁ-ŠTIKOVÁ, M., 1993: Rotunda v Šiveticih (or. Roňava), AH 16, 271–276.
- RATKOŠ, P., 1987: Vzťahy naddunajských Slovanov a starých Maďarov v rokoch 881–1018, Historický časopis 35, č. 6, 801–818.
- ROMHÁNYI, B., 2008: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, CD-ROM.
- RUTTKAY, A., 1974: Revízno-záchranný výskum zaniknutého kostola v Boleráze, Slovenská archeológia 22, 107–127.
- SEDLÁK, V., 2008: Monumenta Vaticana Slovaciae. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332–1337. Trnava.
- SLIVKA, M., 1991: Cisterciti na Slovensku, AH 16, 101–117.
- 1992: Zisťovací výskum v Lipovníku. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1990, 95. Nitra.
- SLIVKA, M.–VALLÁŠEK, A., 1981: Hrady a hrádky v severnej časti Gemera. In: 10 rokov OSPSOP. Prednášky zo seminára, Krásnohorské Podhradie 22.–24. 4. 1981, 34–39. Rožňava.
- 1991: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice.
- SOKOLOVSKÝ, L., 1997: Stručné dejiny Malohontu do roku 1803. Martin.
- 2008: Gemer-Malohont z pohľadu 19. storočia. In: Studia Bibliographica Posoniensia 1. Bratislava.
- SŮPIS PAMÍATOK I–IV: Súpis pamiatok na Slovensku I–IV. Bratislava 1967–1978.
- ŚWIECHOWSKI, Z., 2000: Architektura romańska w Polsce. Warszawa.
- TAJKOV, P., 2007: Archeologický výskum reformovaného kostola v Brzotíne, SASM 6, 103–114.
- TOGNER, M., 1978: K rekonstrukci dvou gemerských rotund (Šivetice a Prihradzany). In: Najnovšie poznatky výskumu výtvarných pamiatok v objektoch vývoja architektúry v okrese Rožňava. Sborník zo seminára konaného v dňoch 29.–31. 3. 1978 vo Vyšnej Slanej, 72–81. Rožňava.
- 1981: Poznámky k problematike stredovekej architektúry na Gemeru. In: 10 rokov OSPSOP. Prednášky zo seminára, Krásnohorské Podhradie 22.–24. 4. 1981, 46–60. Rožňava.
- 1986: K průzkumu středověkých objektů v Kraskově a Kyjaticích (Využití výsledků archeologického průzkumu pro další práci historika umění), AH 11, 377–383.
- 1988: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Bratislava.
- TOMASZEWSKI, A., 1974: Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- TOMÁŠIK, S., 1921: Pamätnosti Gemersko-Malohontské. Rimavská Sobota.

- TÖKÖLY, G., 1982: Pamiatková obnova stredovekého opevneného kostola v Lúčke, Zborník OSPOS Rožňava 2, 53–71.
- TROCHTA, J., 1968–1969: Zoznam fár Slovenska, podľa účtovných registrov pápežských kolektorov o desiatkoch zaplatených pápežskej kúrii v Avignoni užívateľmi cirkevných benefícií v Uhorsku v rokoch 1332–1337, IX – Gemersko-Malohontianska stolica, nepubl. rkp. uložená v Historickom ústave SAV. Bratislava 1968–1969.
- VALTER, I., 1985: Romanische Sakralbauten Westpanoniens. Eisenstadt 1985.

Zusammenfassung

Mittelalterliche Sakralarchitektur in der Region Gemer und Malohont (Kleinhont)

Die bisherige Mediävistikforschung hat sich in der Region Gemer und Malohont vor allem für die Wandmalerei interessiert. Die Architekturproduktion bleibt in ihrem Schatten und stellt selbst trotz einiger neuerer Forschungen in vielerlei Hinsicht ein unerforschtes Gebiet dar. Die von der Verfasserin hier vorgelegte Studie fasst einerseits die derzeitigen Erkenntnisse über die mittelalterliche Bauproduktion in dieser Region zusammen und polemisiert andererseits gegen einige eingebürgerte Thesen.

Die Anfänge der Bauproduktion sind bislang unbekannt. Ihre Enfaltung wird für gewöhnlich in das 13. oder erst in das 14. Jahrhundert gelegt. Bei einer Gesamtauswertung muss jedoch nicht nur die Tatsache in Betracht gezogen werden, dass der südliche Teil der Region ab dem 9. Jahrhundert kontinuierlich besiedelt war, sondern vor allem auch der Umstand, dass sie von Anfang an zum Königreich Ungarn gehörte. Das Erzdiakonat Gemer wird als eines der ältesten bezeichnet und soll spätestens zur Wende des 11. und 12. Jahrhunderts gegründet worden sein. Das bedeutet, dass wir in jener Zeit mit dem Aufkeimen eines Pfarreinetzes und einer damit zusammenhängenden Bautätigkeit rechnen müssen. Die ältesten bekannten Denkmäler (Klosterkirchen in Rimavské Janovce, Lipovník) werden erst an die Wende des 12. und 13. Jahrhunderts datiert. Auf Grundlage des historischen Kontextes sowie von aktuellen Grabungen (Brzotín, Silica) kann jedoch vorausgesetzt werden, dass die romanische Bauproduktion der Region entwickelter war, als es im Lichte der erhaltenen Bauwerke (z.B. Rimavské Janovce, Gemerský Jablonec, Lipovník, Šivetice, Rákoš, Ochtná) den Anschein geben könnte.

In dem Gebiet von Gemer und Malohont existierten mehrere Klosterkirchen (Rimavské Janovce, Lipovník, Chanava, Gombasek u. a.) und bedeutendere Pfarrkirchen (Plešivec, Štítnik, Rimavská Sobota, Rožňava). Diese haben die Rolle von regionalen Bauzentren einnehmen können. Leider sind viele von ihnen untergegangen oder wurden umgebaut, weshalb ihr Einfluss auf die lokale Bauproduktion nur schwer eingeschätzt werden kann, die hier besonders durch zahlreiche Dorfkirchen repräsentiert wird. Die wohl zahlreichste Gruppe bilden einschiffige Bauten mit geradem Abschluss des Chors, der entweder mit einem Tonnengewölbe oder einem Kreuzrippengewölbe eingewölbt war. Die Meinungen zu ihrer Datierung gehen auseinander. Bei der Auswertung von Kirchen mit geradem Chorabschluss wurden zwei Ansätze formuliert. Der erste Ansatz identifiziert sie mit dem Typ der sogenannten Kolonisationskirche und datiert sie überwiegend in die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts. Der zweite Ansatz beobachtet die Beziehung zwischen der Architektur und den Wandmalereien, an denen das Gebiet von Gemer und Malohont außerordentlich reich ist. Er geht von der Voraussetzung aus, dass die Wandmalereien in kurzem zeitlichen Abstand zum Bau der Kirche entstanden sind. Und wenn die meisten der Wandmalereien in die Zeit um Mitte 14. Jahrhundert und später datiert werden, wurden Bauten, welche Träger dieser Maldekorationen sind, in das 14. Jahrhundert vordatiert. Die Verfasserin der hier vorgelegten Studie polemisiert bis zu einem gewissen Grad gegen beide Ansätze. Die Frage der Datierung von Kirchen mit geradem Chorabschluss lässt sie offen. Mehr Licht in diese Problematik dürften in Zukunft archäologische und bauhistorische Tiefengrabungen bringen, denen man bei den meisten Bauten in dieser Region bisher ausgewichen ist.